

Sylwester Czopek

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów

Archeologia osadnictwa a problem zmiany kulturowej

Zmiana kulturowa, podobnie jak sama kultura, może być bardzo różnie rozumiana. Nie chodzi tutaj jedynie o rozbieżności w prezentacji argumentów, ale także o bardziej zasadniczy spór co do istoty samego zjawiska, a nawet podstawowe definicje. Na gruncie tylko polskiej archeologii można wskazać przecież przykłady, w których te same zjawiska są różnie opisywane. Jako przykład można podać „modelowy” wręcz spór o jedność/odrębność kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych (por. Malinowski 1968; Węgrzynowicz i in. 1995). Nie wdając się w szersze wyjaśnianie istoty tych dyskusji należy stwierdzić, że osadnictwo jest tutaj na swój sposób obiektywną wartością, niezależną od przyjmowanych interpretacji. Nie można bowiem zaprzeczyć istnieniu stanowisk w określonym terenie, który staje się dla archeologa swoistą kategorią źródłową (pseudoartefaktem – Neustupny 2001, s. 18). Badania nad osadnictwem prahistorycznym mają już bardzo bogatą tradycję w polskiej archeologii (np. Kruk 1973; Kurnatowski 1973; 1978; Rydzewski 1986; Gediga 1992). Dotyczy to zarówno etapu ustalania samych faktów i metodyki badań, w tym terenowych (np. Mazurowski 1980), jak i coraz bardziej zaawansowanych metod analitycznych (np. Kobyliński 1986; Czopek 2005) oraz dochodzenia do ujęć syntetycznych. Można zatem zadać pytanie o znaczenie obserwacji wynikających z rozmieszczenia ekumen danej kultury, jak i charakteru oraz organizacji osadnictwa w badaniach nad zmiennością kulturową, rozumianą tutaj w aspekcie źródłowym. Najogólniej można przyjąć, że zmiana kulturowa jest równoważna ze zmianą kultury archeologicznej. To oczywiste uproszczenie, obarczone szeregiem ograniczeń i zastrzeżeń, pozwoli jednak dobrze zilustrować główny problem niniejszych rozważań.

Herbert Jankuhn, autor klasycznej już definicji archeologii osadnictwa, w jej nowoczesnym rozumieniu, określił także jej podstawowe możliwości. Dotyczyły

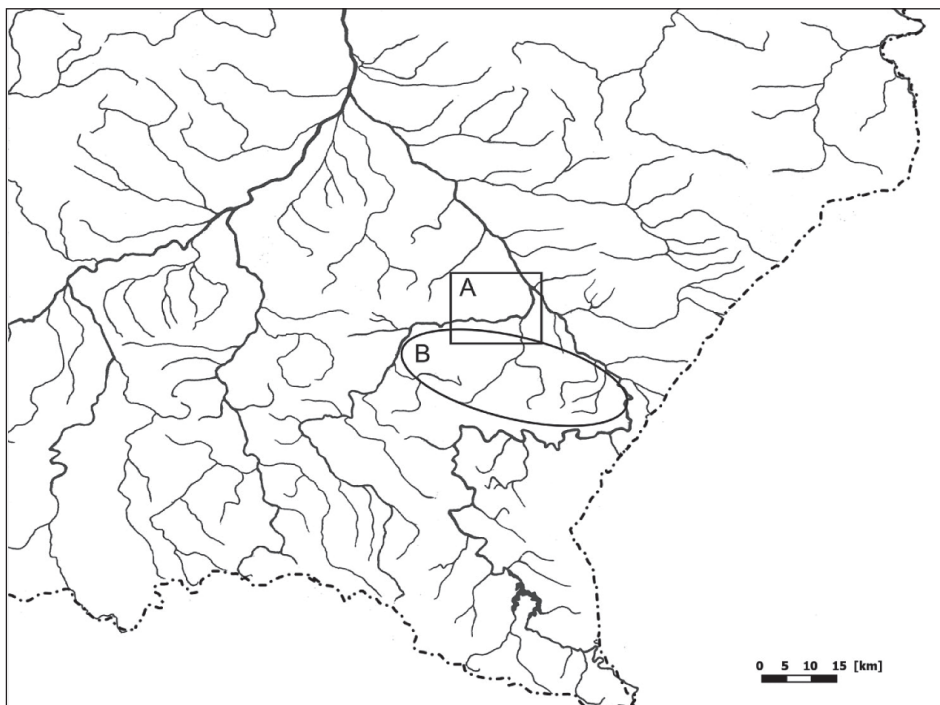
one zarówno metod badawczych, jak i kolejnych etapów postępowania analitycznego. Same procesy osadnicze są tam rozumiane jako „rozpoznawanie na określonych obszarach pojawienia się i zanik zasiedlenia” (Jankuhn 2004, s. 19). Może to oznaczać, choć nie musi, zmianę kulturową, a czasami nawet etniczną („udaje się niekiedy wykazać zanik zasiedlenia, pojawienie się odmiennego, etnicznie nowego osadnictwa” – Jankhun 2004, s. 159). Najważniejsze etapy postępowania badawczego polegają w takim przypadku na stwierdzeniu zaniku osadnictwa na określonym terenie w ściśle zdefiniowanym czasie oraz jego ponowne „odrodzenie”. Warunkiem istotnym jest w takim przypadku brak związku przyczynowego między takimi dwoma epizodami osadniczymi, które są od siebie niezależne, a łączy je jedynie zajmowanie tego samego terytorium.

Właściwą bazą źródłową do weryfikacji tak sformułowanej tezy są dobrze rozpoznane regiony. Nie bez znaczenia jest przy tym wielkość analizowanego obszaru oraz jego położenie w stosunku do ościennych terytoriów. Ważne jest np. czy warunki naturalne determinujące procesy osadnicze są wyjątkowe, czy też mamy do czynienia ze swego rodzaju obszarem próbnym, reprezentatywnym dla szerszych prowincji kulturowych. Sam stopień rozpoznania archeologicznego powinien być sumą obserwacji z badań powierzchniowych i wykopaliskowych. Te pierwsze dają znajomość w miarę pełnego obrazu osadnictwa, który można sprowadzić do liczby i rozmieszczenia stanowisk, a także ich relacji do środowiska naturalnego. Drugie natomiast dostarczają innych źródeł i obserwacji, które powinny wypełniać niedostatki materiałów pozyskiwanych w trakcie prospekcji powierzchniowych. Chodzi tu przede wszystkim o możliwości dokładnego datowania, które we współczesnej archeologii musi operować zarówno przyrodniczymi datowaniami absolutnymi, jak też tradycyjną chronologią względną, wypracowaną w toku klasycznego źródłoznawstwa. Ich efektem powinna być możliwość uchwycenia rzeczywistej dynamiki osadnictwa. Idealna sytuacja byłaby taka, w której potrafilibyśmy dokładnie datować wszystkie stanowiska. Takiego stanu nie uda się zapewne nigdy osiągnąć. Musimy zatem zadowolić się statycznym obrazem osadnictwa, tak typowym dla „Siedlungsarchäologie”. Jednak nie tylko ona dostarcza relatywnie skąpych informacji o procesie powstawania i zanikania kultur. Jest to charakterystyczne dla całej tradycyjnej archeologii kulturowo-historycznej (por. Czopek 2011).

Ciekawych obserwacji dostarcza powiązanie tych spostrzeżeń z terytorium, jakie poddawane jest analizom osadniczym. Z oczywistych powodów łatwiej precyzyjniej zdefiniować i dokładnie określić chronologię stanowisk na stosunkowo małym obszarze (skala mikroregionalna). Taka perspektywa nie daje jednak odpowiedniego dystansu dla podejmowanego tu zagadnienia zmiany kulturowej. W mikroregionie zanotujemy wprawdzie jakieś przemiany w zagospodarowaniu terenu, ale nie zawsze muszą one wiązać się ze zmianą kulturową. Wymagają zatem każdorazowego sprawdzenia i interpretacji. Niewystarczająca może się nawet okazać suma obserwacji z poszczególnych mikroregionów. Z drugiej strony perspektywa makro skali może zatracić ostrość wniosków dotyczących osadnictwa.

Odrębną kwestią są szczegółowe informacje na temat funkcji poszczególnych stanowisk, zarówno w rozumieniu podstawowym (np. osada – cmentarzysko), jak i bardziej szczegółowym, typowym dla archeologii osadnictwa, określającym ich miejsce w regionalnej strukturze osadniczej. Warto jednak nadmienić, że nie ma w tym zakresie całkowitej zgody. Jako przykład mogą posłużyć cmentarzyska, których rola w analizach osadniczych jest kwestionowana (Piontek, Czerniak 1988, s. 135–136) lub przeciwnie, eksponowana (Czopek 2005). Ostatnim problemem jest konieczność traktowania archeologii osadnictwa w ujęciu interdyscyplinarnym, co ma w polskiej archeologii już bardzo długą tradycję (por. np. Dymaczewski 1966, s. 282–286). Nie powinny już nas satysfakcjonować same źródła archeologiczne i elementarne obserwacje z zakresu geografii osadnictwa. Muszą być one uzupełnione i weryfikowane przy uwzględnieniu wszystkich źródeł przyrodniczych (tzw. ekofaktów). Nieocenione są tu zwłaszcza profile palinologiczne, a także obserwacje dotyczące zmienności klimatu i geomorfologii. Mogą one tłumaczyć przemiany osadnicze (lub choćby zmieniające się preferencje), których źródeł należy upatrywać w zmienności warunków naturalnych. Niekiedy nawet mamy do czynienia ze swoistym sprzężeniem zwrotnym – ich zmiana może być wywołana przez działalność człowieka, który musi dokonać istotnej modyfikacji swojej kultury. Mechanizm ten został bardzo dobrze rozpoznany w odniesieniu do schyłku neolitu (Kruk i in. 1996, s. 105).

Rozpatrzmy teraz przykład mikroregionu Grodziska Dolnego w pow. leżajskim. Stwierdzono tam (Czopek 2007; 2011; Podgórska-Czopek 2009) dobrze udokumentowaną sekwencję kultur od wczesnej epoki brązu po wczesne średniowiecze. Wszystkie istotne dla tego regionu taksony kulturowe są więc zarejestrowane. Trudno jednak przyjmując nieprzerwane osadnictwo w tak małym regionie, tym bardziej, jeśli weźmie się pod uwagę istotne różnice w modelu osadniczym – np. między kulturą trzciniecką a tarnobrzeską kulturą łużycką. Do tego należy dodać wyraźne hiatusy między zanikiem osadnictwa tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (najpóźniej w IV–III wieku BC) a pojawieniem się kultury przeworskiej (dopiero w I/II wieku AD). Mniejszą różnicę udowodniono dla przedziału między zanikiem kultury przeworskiej (IV/V wiek AD) a pojawieniem się osadnictwa wczesnosłowiańskiego (koniec V wieku AD). Mamy zatem zarejestrowaną pozorną ciągłość kulturową przy wyraźnym braku ciągłości osadniczej i zapewne ludnościowej. Mikroregionalny poziom obserwacji jest niewystarczający do wnioskowania o zmianie kulturowej. Nie każda zmiana osadnicza oznacza bowiem zmianę kulturową. Nawet suma wniosków z sąsiadujących ze sobą mikroregionów może nie dawać dostatecznego dystansu terytorialnego. Nie wszystkie mikroregiony z punktu widzenia istoty przemian kulturowych można uznawać przy tym za równoważne. Poza tym to, co dla jednych mikroregionów (a nawet większych mezoregionów) może być efektem zmiany kulturowej, już dla innych nie koniecznie musi być tak interpretowane. Z tego punktu widzenia, zmiana uchwytana na elementarnym poziomie jest tylko zmianą lokalnego systemu, nie musi oznaczać szerszej zmiany kulturowej.

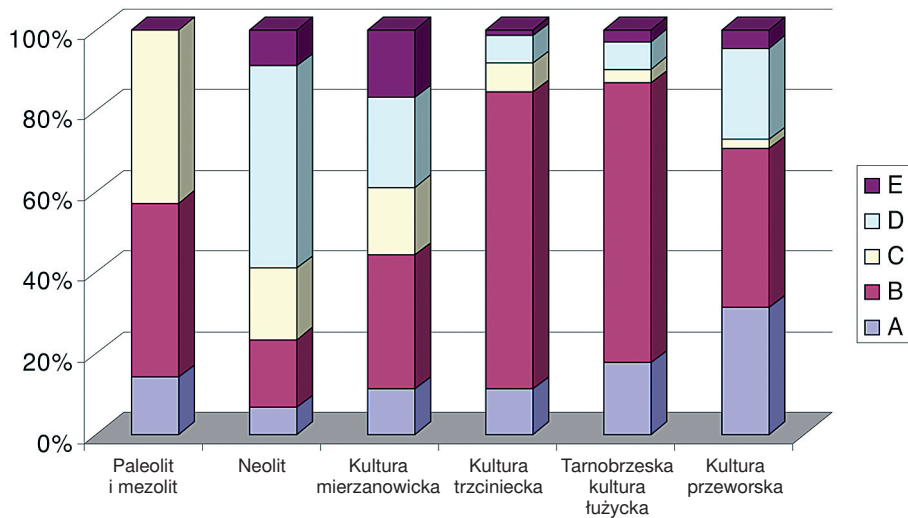

Ryc. 1. Lokalizacja mezoregionów: A – doliny dolnego Wisłoka
i B – podkarpackiej wysoczyzny lessowej

Abb. 1. Die Lokalisierung der Mesoregionen: A – Tal am Unterlauf des Wisłok
und B – das vorkarpatische Löss-Plateau

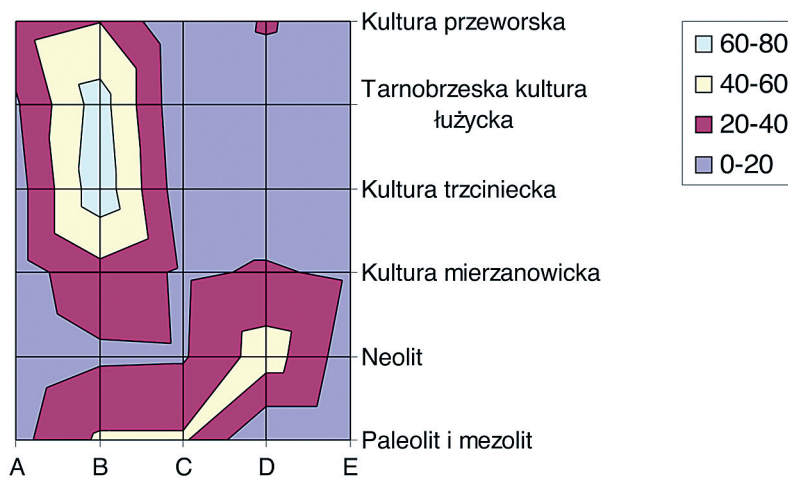
Spróbujmy teraz bliżej przyjrzeć się wybranym większym jednostkom – mezo-regionom. Jako modelowe możemy przyjąć dwa regiony z terenu południo-wschodniej Polski (ryc. 1). Pierwszym jest dolina dolnego Wisłoka, a drugim Przedgórski Płaskowyż Lessowy. Dzięki badaniom ostatnich lat są one z jednej strony najlepiej rozpoznane, a z drugiej doczekały się stosownych opracowań i analiz (Czopek 1996; 2007; Podgórska-Czopek 2009; Przybyła, Blajer 2008).

Śledząc preferencje osadnicze kultur pradziejowych w dolinie dolnego Wisłoka (tabela 1) dostrzegamy (ryc. 2, 3) wyraźnie trzy grupy kultur, dla których można mówić o odmiennych zainteresowaniach w zakresie zajmowania poszczególnych stref siedliskowych (A-E – tabela 1). Pierwszy zespół (paleolit-mezolit) cechuje wyraźna dominacja stref B-C, drugi (neolit-wczesna epoka brązu) D/B, a trzeci (kultura trzciniecka, tarnobrzeska kultura łużycka i kultura przeworska) A, B. Granice między nimi odzwierciedlają jednocześnie wyraźne różnice kulturowe. Odmienności te są widoczne więc między zbieracko-łowieskimi społecznościami paleolitu/mezolitu i wczesnorolniczymi kulturami neolitu. Podobnie ostrą granicę można przeprowadzić między

Ryc. 2. Charakterystyka intensywności zasiedlenia stref A-E w mezoregionie dolnego Wisłoka (wg danych z tabeli 1)

Abb. 2. Die Charakteristik der Besiedlungsintensität der Zonen A-E in der Mesoregion am Unterlauf des Wisłok (gemäß Daten aus der Tabelle 1)

Ryc. 3. Zgeneralizowany obraz stref zasiedlenia A-E w mezoregionie dolnego Wisłoka

Abb. 3. Ein generalisiertes Bild der Besiedlungszonen A-E in der Mesoregion am Unterlauf des Wisłok

wczesną epoką brązu (kultura mierzanowicka) i kulturami młodszymi, dla których bardzo wyraźna jest preferencja strefy równin piaszczystych i pól wydmych na terasach nadzalewowych. Jest to najbardziej typowe dla tarnobrzezkiej kultury łużyckiej, co potwierdzają badania w innych mezoregionach – dolinie dolnego Sanu (Pawelec 2005, s. 378–379) i Dolnej Wisłoki (Cygan 2005, s. 357). Kultura przeworska charakteryzuje się jeszcze innymi preferencjami osadniczymi. Warto przy tym wspomnieć, że zawsze istnieje pewna część wspólna dla wszystkich ugrupowań. Nie mamy zatem całkowitego wykluczania się poszczególnych stref a raczej różnice jakościowe, jak gdyby „drugiego rzędu”.

Tabela.1. Preferencje siedliskowe wybranych kultur w mezoregionie dolnego Wisłoka

Tabelle 1. Die Habitat-Präferenzen der ausgewählten Kulturen in der Mesoregion am unteren Wisłok

Strefa siedliskowa	Kultury paleolityczne i mezolityczne	Kultury neolityczne	Kultura mierzanowicka	Kultura trzciniecka	Tarnobrzezka kultura łużycka	Kultura przeworska
A – dna dolin nizinnych	14,2	6,7	11,1	11,1	17,6	31,4
B – równiny piaszczyste i pola wydmy	42,9	16,7	33,3	73,9	69,2	39,3
C – wysoczyzny płaskie, gliniasto-piaszczyste	42,9	17,7	16,7	6,95	3,5	2,3
D – niskie podgórze (płaskowyż lessowy)	0	50,0	22,2	6,95	6,8	22,5
E – nizinne zagłębienia	0	8,9	16,7	1,4	2,9	4,5
RAZEM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: Czopek 1996; Podgórska-Czopek 2009

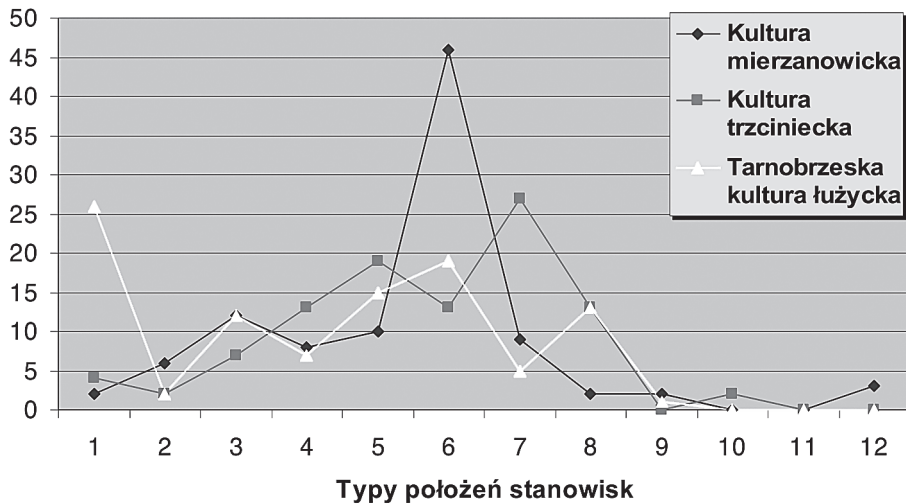
Analiza osadnictwa w epoce brązu w drugim mezoregionie (Przybyła, Błajer 2008, s. 87–88) wykazuje większe różnice między poszczególnymi kulturami (tabela 2, ryc. 4).

Tabela 2. Charakterystyka typów położeń stanowisk archeologicznych w strefie podkarpackiej wysoczyzny lessowej (wg danych Przybyły i Blajera, 2008)

Tabelle 2. Die Charakteristik der Lokalisierungstypen der archäologischen Fundstellen in der vorkarpatischen Löss-Plateau-Zone (nach Przybała und Blajer 2008)

Typy położeń stanowisk	Kultura mierzanowicka	Kultura trzciniecka	Tarnobrzeska kultura łużycka
1. Na wyniesieniu w dnie wielkiej doliny	2	4	26
2. Na wyniesieniu w obrębie małej doliny	6	2	2
3. Na krawędzi wysoczyzny lessowej	12	7	12
4. Na wyraźnie wyodrębnionych cyplach	8	13	7
5. Na prostych krawędziach małych dolin	10	19	15
6. W obrębie falistego krajobrazu wysoczyzny lessowej	46	13	19
7. Na grzbietowych partiach cypli	9	27	5
8. U podstaw i na stokowych partiach cypli	2	13	13
9. W obrębie wysoczyzny, na cyplach	2	0	1
10. Na kulminacjach wyniesionych, na działach wodnych wysoczyzny	0	2	0
11. Na krawędziach i stokach głębokich dolin pogórza	0	0	0
12. Na stokach i grzbietach pogórza	3	0	0
RAZEM	100,0	100,0	100,0

Należy jednak zaznaczyć nieco inne podstawy metodyczne przyjętego wnioskowania. O ile w pierwszym przykładzie zwrócono uwagę na strefy siedliskowe, o tyle tym razem autorzy za podstawę rozważań przyjęli szczegółowe lokalizacje w mikroskali. Wynika to zapewne z jednolitego charakteru obszaru analizowanego w drugim przypadku. Obydwa ujęcia wskazują na możliwość obserwacji, a nawet wnioskowania statystycznego, w zakresie charakterystyki lokalizacji stanowisk (czy nawet szerzej stref osadniczych) kultur prahistorycznych. Można zatem nawet porównywać je ze sobą, szukając odpowiedzi na pytanie o ewentualne związki przestrzenne.

Ryc. 4. Preferencje lokalizacji stanowisk w mezoregionie podkarpackiej wysoczyzny lessowej (wg danych z tabeli 2)

Abb. 4. Die Präferenzen bei der Lokalisierung der Fundstellen in der Mesoregion des vorkarpatischen Löss-Plateaus (gemäß der Daten aus der Tabelle 2)

W obydwu analizowanych przypadkach udało się stwierdzić podobne preferencje siedliskowe między kulturą trzcieniecką i tarnobrzeską kulturą łużycką przy wyraźnych różnicach w stosunku do kultury mierzanowickiej. Wojciech Blajer i Marcin S. Przybyła zastosowali ponadto metodę zaproponowaną przez Thomasa Saile (1999) polegającą na wyliczeniu tzw. współczynnika powinowactwa pomiędzy stanowiskami z różnych czasów. Wartość liczbową wskaźnika wahającego się od 0 (całkowita rozbieżność) do 1 (całkowita zbieżność) może określać stopień kontynuacji lub dyskontynuacji osadnictwa w skali regionalnej. Wyliczenia dla analizowanego mezoregionu potwierdziły ogólne obserwacje geografii osadnictwa. Największy stopień kontynuacji uzyskano dla kultury trzcienieckiej i tarnobrzeskiej kultury łużyckiej a najmniejszy dla kultury mierzanowickiej i trzcienieckiej (Przybyła, Blajer 2008, s. 89–91). Trzeba jednak zaznaczyć, że sam fakt stwierdzenia obecności dwóch kultur na tym samym stanowisku nie musi świadczyć o kontynuacji osadnictwa. Przekonuje o tym choćby cytowany już wcześniej przykład mikroregionu Grodziska Dolnego. Dla tak odmiennie interpretowanych (z punktu widzenia etniczno-kulturowego) kultur – przeworskiej i wczesnosłowiańskiej – uzyskano tu całkowitą zbieżność. Wszystkie znane z tego terenu stanowiska wczesnosłowiańskie były wcześniej zajmowane przez kulturę przeworską (Podgórska-Czopek 2009, s. 230–232). Same obserwacje „osadnicze” są zatem w tym względzie daleko niewystarczające przy ograniczonych możliwościach śledzenia dynamiki osadnictwa, zbliżonej do rzeczywistych procesów.

Jak z wymienionych przykładów widać, archeologia osadnictwa operuje w dużej mierze metodami i aparatem pojęciowym spoza klasycznej humanisty-

ki. Dzieje się tak w zasadzie na wszystkich etapach procesu badawczego. Dlatego daje możliwości nie tylko „ilustrowania” (do czego już przywykliśmy – por. Kurnatowski 1978, s. 171), ale też „sprawdzania” stawianych hipotez badawczych. Zawansowanie analiz osadniczych jest coraz większe, czego dowodem są bardzo efektywne studia z zakresu *site catchment* (Kobyliński 1986, s. 8 n.). Jednocześnie przykłady te pokazują ograniczoną przydatność analiz typowych dla archeologii osadnictwa do rozważań o zmienności kulturowej w poszczególnych regionach. Muszą być one uzupełnione o klasyczne metody wnioskowania chronologiczno-kulturowego. Stosunkowo łatwo jest stwierdzić, a nawet udowodnić zmianę osadniczą, która jednak nie zawsze oznacza zmianę kulturową. Nawet w obrębie tej samej jednostki kulturowej można wskazać na odmienne, funkcjonujące w tym samym czasie modele organizacji przestrzeni.

Najważniejsze w naszych rozważaniach wydają się być cztery aspekty osadnictwa:

- stwierdzenie obecności osadnictwa w regionie;
- preferencje osadnicze;
- organizacja osadnictwa;
- intensywność osadnictwa.

Zbadanie każdej z nich w odniesieniu do określonego czasu daje bardzo konkretne argumenty (lub jedynie przesłanki) w dyskusji o zmianach kulturowych. Analiza relacji w obrębie jednej (badanej) kultury oczywiście nie prowadzi w tym przypadku do żadnych wniosków. Warunkiem koniecznym są tutaj studia porównawcze. Z oczywistych względów nie mają sensu porównania odległych od siebie chronologicznie jednostek. Zmiana kulturowa jest bowiem procesem dynamicznym, a więc dla jej zbadania konieczne są studia „sąsiadujących” ze sobą kultur. Rozpatrzmy zatem modelową sytuację dwóch kultur X i Y (tabela 3),

Tabela 3. Teoretyczne możliwości obserwacji zmiany kulturowej w procesach osadniczych w wybranym regionie

Tabelle 3. Theoretische Beobachtungsmöglichkeiten des kulturellen Wandels im Bereich der Siedlungsprozesse in der ausgewählten Region

Element archeologii osadnictwa	Kultura X	Zmiana kulturowa (X-Y)	Kultura Y
Obecność osadnictwa w regionie	NIE	+	TAK
	TAK	+	NIE
	TAK	-/+	TAK
Preferencje osadnicze	Typ A	-	Typ A
		+	Typ B
Organizacja osadnictwa	Typ A	-	Typ A
		+	Typ B
Intensywność osadnictwa	Typ A	-	Typ A
		+	Typ B

(+) – pozytywna przesłanka zmiany kulturowej

(-) – negatywna przesłanka zmiany kulturowej

przy założeniu że reprezentują one następstwo czasowe (X – starsza, Y – młodsza). Porównanie dotyczy oczywiście konkretnego obszaru, dla którego przeprowadzono klasyczne studia z zakresu archeologii osadnictwa.

W zakresie stwierdzenia osadnictwa w regionie tylko relacje wykluczania (tak/nie) dają przesłanki w zakresie dyskusji o zmianie kulturowej. Jest to sytuacja najprostsza, którą przywoływał już Herbert Jahnkun (2004, s. 19). W sytuacji stwierdzenia obecności obydwu badanych kultur (obecność ta nie jest ani wykluczeniem, ani potwierdzeniem zmiany kulturowej) musimy zastosować kolejne procedury badawcze, które przenoszą punkt ciężkości analizy osadniczej na wyższy poziom szczegółowości. Elementem pierwszym są preferencje osadnicze. W tym zakresie przesłanką pozytywną są oczywiście różnice w zakresie okupacji i zagospodarowania pewnych stref w regionie. Podobne znaczenie mają odmiennie organizacje osadnictwa (modele mikroregionalne), jak też jego intensywność (tabela 3). W żadnym przypadku nie można ich jednak traktować jako wystarczających (tzw. twardych) dowodów na rzeczywistą zmianę kulturową. Dla jej stwierdzenia musimy dysponować wiedzą spoza aparatu analitycznego archeologii osadnictwa. Ważne są bowiem takie fakty jak np. chronologia i relacje czasowe badanych zjawisk (kultur) czy też ich związki formalne (źródłowe) obserwowane na różnych poziomach w wielu aspektach charakteryzujących zazwyczaj kulturę archeologiczną (np. kultura materialna, obrządek pogrzebowy, organizacja społeczna itd.). Problem ten dobrze ilustrują prace zarówno autochtonistów (Kostrzewski 1961), jak i allochtonistów (Godłowski 1979/2000) w dyskusji nad najbardziej kontrowersyjną zmianą kulturową u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza, dotyczącą pojawienia się Słowian. Osadnictwo jeżeli się w nich pojawia, to tylko w rozumieniu zajmowania (zamieszkiwania) jakiegoś, na ogół rozległego terenu. Główne argumenty tam padające to „ogólny model i struktura kultury, odbijająca określony typ stosunków gospodarczych, osadnictwa, obyczajowości i wierzeń” (Godłowski 1979/2000, s. 114).

Dla wszelkich rozważań o przestrzeni istotny jest również sam charakter zmiany kulturowej. Należy także odróżnić zmiany kulturowe endogenne (wewnętrzne, łączące się z modyfikacjami i przemianami lokalnego systemu kulturowego, dziejące się na analizowanym obszarze) i egzogenne (zewnętrzne, z których najbardziej skrajnym przypadkiem jest migracja). Archeologia osadnictwa łatwiej rejestruje te drugie. Można nawet stwierdzić, że im większe różnice formalne (źródłowe – w tym przypadku np. różna organizacja osadnictwa w połączeniu ze zmianami strukturalnymi) między dwiema kulturami, tym obserwacje tego typu są łatwiejsze. Dobrym przykładem może być tutaj osadnictwo celtyckie na obszarze południowej Polski.

Szczególnego znaczenia nabierają także studia z zakresu chronologii i periodyzacji źródeł. Posługiwanie się długotrwałymi kulturami nie zawsze jest zasadne. Idealnym modelem postępowania jest porównywanie ze sobą nie całych kultur, a sąsiadujących ze sobą faz. Jak ważna jest dynamika zachodzących procesów zmiany kulturowej w konkretnej przestrzeni udowodnił przykład lessów

małopolskich i wzajemne relacje schyłkowej fazy kultury mierzanowickiej i najstarszych materiałów kultury trzcinieckiej (Górski, Kadrow 1996).

Podsumowując, można stwierdzić, że archeologia osadnictwa ma obecnie trwałe miejsce we wszystkich studiach regionalnych. Daje ona szerokie możliwości ogólnej charakterystyki kulturowej, a także odpowiada na fundamentalne pytania z zakresu intensywności zasiedlenia i jego zmian. Najogólniej można powiedzieć, że stwierdza pewne fakty, których interpretacja zależy jednak od ogólnej wiedzy źródłowej i pozaźródłowej. Śledząc możliwości wnioskowania w tym zakresie dochodzimy do wniosku o swoistym paradoksie – najbardziej efektywne zmiany osadnicze są rejestrowane na elementarnym poziomie mikroregionów, a często przytaczane argumenty w zakresie różnic kulturowych w ogólnym obrazie kultury archeologicznej są formułowane na bazie całości dostępnych źródeł (dotyczą zatem całych prowincji kulturowych). Pomimo tych zastrzeżeń można stwierdzić, że studia osadnicze powinny być ważnym elementem w badaniu relacji poszczególnych kultur i zmian kulturowych w ogóle. Główne znaczenie mają tutaj następujące fakty:

- archeologia osadnictwa daje możliwości zastosowania takich metod analizy, które mogą być wykorzystane w badaniu relacji zmian kulturowych, samodzielnie jednak nie może odpowiedzieć na zasadnicze pytania w tym zakresie;
- archeologia osadnictwa zawsze jest związana z określonym obszarem (terytorium), stąd wnioski wynikające z analiz osadniczych mają określoną lokalizację w przestrzeni;
- dla wiarygodnych wniosków w zakresie zmiany kulturowej konieczna jest odpowiednia skala terytorialna – można tutaj sformułować tezę, że im ona jest mniejsza, tym ustalenia mniej wiarygodne (np. w skali makroregionalnej), dlatego istotne znaczenie należy przypisać powtarzalności rejestrowanych procesów w poszczególnych regionach (mikroregionach);
- rejestrowana w wielu przypadkach zmiana osadnicza nie musi oznaczać zmiany kulturowej, dla jej wyjaśnienia i/lub interpretacji konieczna jest wiedza spoza tej subdyscypliny.

Bibliografia

CYGAN S.

- 2005 Osadnictwo nad dolną Wisłoką w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza, [w:] *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, nr 4)*, Stalowa Wola, s. 353–365.

CZOPEK S.

- 1996 *Grupa tarnobrzaska nad dolnym Wisłokiem i środkowym Sanem. Studium osadniczo-kulturowe*, Rzeszów.
- 2005 Cmentarzyska jako element regionalnej struktury osadniczej na przykładzie nekropoli tarnobrzaskiej kultury łużyckiej, *Przegląd Archeologiczny*, t. 53, s. 53–85.

- 2007 *Grodzisko Dolne, stan. 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem, część I – od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza*, Rzeszów.
- 2011 Cultural Change from the Perspective of Cultural-Historical Archaeology, *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, t. 6, s. 317–341.
- DYMACZEWSKI A.**
1966 Kilka uwag o zadaniach i metodzie nad osadnictwem pradziejowym, *Archeologia Polski*, t. 11, s. 267–281.
- GEDIGA B. (RED.)**
1992 *Problemy badań nad osadnictwem pradziejowym*, Wrocław.
- GODŁOWSKI K.**
1979/2000 Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzeniania Słowian w V–VII w. n.e., /Kraków 1979/, [w:] *Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism pod red. Michała Parczewskiego*, Kraków, s. 107–169.
- GÓRSKI J., KADROW S.**
1996 Kultura mierzanowicka i kultura trzciniecka w zachodniej Małopolsce. Problem zmiany kulturowej, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 48, s. 9–32.
- JANKUHN H.**
2004 *Archeologia osadnictwa*, Warszawa.
- KOBYLIŃSKI Z.**
1986 Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę” w archeologii brytyjskiej i jej implikacje badawcze, *Archeologia Polski*, t. 31, s. 7–30.
- KOSTRZEWSKI J.**
1961 *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tys. p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań.
- KRUK J.**
1973 *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław.
- KRUK J., ALEXANDROWICZ S.W., MILISAUSKAS S., ŚNIESZKO Z.**
1996 *Osadnictwo i zmiany środowiska naturalnego wyżyn lessowych. Studium archeologiczne i paleogeograficzne nad neolitem w dorzeczu Nidzicy*, Kraków.
- KURNATOWSKI S.**
1973 Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych a przydatność ich do analizy osadniczej, *Biuletyn Informacyjny PKZ*, Nr 25, Warszawa, s. 9–29.
1978 Funkcje analizy osadniczej w procesach badawczych nauk geograficznych i historyczno-społecznych ze szczególnym uwzględnieniem archeologii i prahistorii, *Przegląd Archeologiczny*, t. 26, s. 147–187.
- MALINOWSKI T.**
1968 Kultura pomorska a kultura grobów kloszowych, [w:] *Zagadnienia okresu lateńskiego w Polsce*, Wrocław, s. 10–19.
- MAZUROWSKI R.**
1980 *Metodyka archeologicznych badań powierzchniowych*, Warszawa.
- NEUSTUPNÝ E.**
2001 Hlavní problémy prostorové archeologie, [w:] *Archeologia przestrzeni. Metody i wyniki badań struktur osadniczych w dorzeczach górnej Łaby i Wisły*, Kraków, s. 7–26.

- PAWELEC A.
2005 Przemiany osadnicze nad dolnym Sanem od starszego okresu epoki brązu do wczesnej epoki żelaza, [w:] *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, nr 4)*, Stalowa Wola, s. 367–400.
- PIONTEK J., CZERNIAK L.
1988 Prahistoria a paleodemografia. Próba określenia zadań i możliwości poznawczych prahistorii w badaniach nad demografią społeczeństw pradziejowych, [w:] *Szkice z antropologii ogólnej*, Poznań, s. 103–157.
- PODGÓRSKA-CZOPEK J.
2009 *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem, cz. II okresy rzymski i wczesnosłowiański*, Rzeszów.
- PRZYBYŁA M.S., BLAJER W.
2008 *Struktury osadnicze w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na obszarze podkarpackiej wysoczyzny lessowej między Wisłokiem i Sanem*, Kraków.
- RYDZEWSKI J.
1986 Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych w zachodniej Małopolsce w epoce brązu żelaza, *Archeologia Polski*, t. 31, s. 125–194.
- SAILE T.
1999 Der Affinitätskoeffizient K^* · Eine Maßzahl zur Beurteilung von Siedlungskontinuität bzw. –affinität, *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, t. 21, s. 241–250.
- WĘGRZYNOWICZ T., ANDRZEJOWSKA M., ANDRZEJOWSKI J., RADZISZEWSKA E. (RED.)
1995 *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno*, Warszawa.

Sylwester Czopek

Siedlungsarchäologie und das Problem des kulturellen Wandels

Zusammenfassung

In diesem Artikel erwägt der Autor die Brauchbarkeit der in der Siedlungsarchäologie angewandten Methoden für die Diskussion über den eventuellen Kulturwandel. Verwiesen wird auf deren Verbindung zu einem bestimmten Raum. Näher erörtert werden zwei Regionen aus der Gegend in Südostpolen (Abb. 1), für die wir relativ gute Bearbeitungen zur Verfügung haben. Die erste davon ist das Tal des unteren Wisłok, und die zweite das Lössplateau des Karpatenvorlandes. In beiden Fällen konnte man gewisse Regelmäßigkeiten in Bezug auf bestimmte prähistorische Kulturen feststellen (Abb. 2–4). Ihre gegenseitigen Beziehungen können als Argumente in der Diskussion über kulturelle Veränderungen herangezogen werden. Der Autor weist jedoch darauf hin, dass jene eine viel breitere Auffassung als der Siedlungswandel ist, daher bei

155

der Formulierung der allgemeinen Schlussfolgerungen eine hohe Vorsicht empfohlen wird, insbesondere auf der Grundlage der makroregionalen Siedlungsanalysen.

Abschließend folgert der Autor, dass die Siedlungsarchäologie gegenwärtig einen festen Platz in allen regionalen Studien hat. Sie gibt breite Möglichkeiten der allgemeinen kulturellen Charakteristik und beantwortet auch die grundlegenden Fragen über die Intensität der Besiedlung und ihrer Veränderungen. Generell kann man sagen, dass sie bestimmte Tatsachen feststellt, deren Interpretation jedoch sowohl von der allgemeinen Quellenkenntnis wie auch von dem nicht auf den Quellen basierenden Wissen abhängig ist. Den Möglichkeiten der Schlussfolgerung in diesem Zusammenhang nachgehend, kommen wir zum Schluss, dass es ein spezifisches Paradox gibt, dass die effektivsten Siedlungsveränderungen auf dem elementaren Niveau der Mikroregionen aufgezeichnet, und die häufig zitierten Argumente für kulturelle Unterschiede in dem Gesamtbild der archäologischen Kultur auf der Grundlage aller verfügbaren Quellen (also die ganzen Kulturprovinzen betreffend) formuliert werden. Trotz dieser Vorbehalte kann festgestellt werden, dass die Siedlungsstudien ein wichtiges Element in der Forschung der Beziehungen der einzelnen Kulturen und der Kulturveränderungen im Allgemeinen sein sollten. Die Hauptbedeutung haben dabei die folgenden Beziehungen:

- Siedlungsarchäologie gibt die Möglichkeiten der Anwendung solcher Methoden der Analyse, die in der Studie der Verhältnisse von kulturellen Veränderungen verwendet sein können, allein kann sie jedoch keine Antwort auf die grundlegenden Fragen in diesem Zusammenhang geben;
- Siedlungsarchäologie ist immer mit einem bestimmten Gebiet (Territorium) verbunden, daher die sich aus der Siedlungsanalysen ergebenden Schlussfolgerungen eine bestimmte Lokalisierung im Raum haben;
- eine zuverlässige Schlussfolgerung im Bereich des kulturellen Wandels erfordert eines dementsprechenden territorialen Maßstabs – man kann hier eine These formulieren, dass um so kleiner er ist, desto weniger zuverlässig (z.B. im makroregionalen Maßstab) die Ergebnisse sind, so dass die wesentliche Bedeutung der Wiederholbarkeit der in verschiedenen Regionen (Mikroregionen) registrierten Prozessen zugeordnet werden sollte;
- der in vielen Fällen erfasste Siedlungswandel muss nicht zwangsläufig einen kulturellen Wandel bedeuten, für seine Klärung und / oder Auslegung ein Wissen von außerhalb dieser Teildisziplin erforderlich ist.